

ЗНАЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ГЕРЦОГА РІШЕЛЬЄ ДЛЯ РОЗВИТКУ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Розглянуто особливості розвитку Північного Причорномор'я кінця XVIII – початку XIX ст. і роль А. Е. де Рішельє в процесі його становлення. Визначено основні досягнення, що були зроблені в цей період. Підкреслено той факт, що талановита діяльність і вміння працювати на перспективу забезпечили умови для інтенсивного розвитку південних міст України та створили умови для отримання вигідних сільськогосподарських угодь та зручних торговельних портів.

Ключові слова: Північне Причорномор'я, історична постать, герцог, адміністративна діяльність.

Рассмотрено особенности развития Северного Причерноморья конца XVIII – начала XIX в. и роль А. Э. де Ришелье в процессе его становления. Определены основные достижения, которые были сделаны в этот период. Подчеркнуто тот факт, что талантливая деятельность и умение работать на перспективу обеспечили условия для интенсивного развития южных городов Украины и создали условия для получения выгодных сельскохозяйственных угодий и удобных торговых портов.

Ключевые слова: Северное Причерноморье, историческая личность, герцог, административная деятельность.

The article describes the development of Northern Black sea region in the end of the XVIII – beginning of the XIX centuries due to the A. Richelieu's in fluency the foundation. The main achievements of this historical period are defined. The author attracts attention to the fact that talented and perspective work led to the intensive growth of southern cities of Ukraine and gave the opportunity to gain perfect agricultural fields and profitable merchant ports.

Key words: Northern Black sea region, historical personality, duke, administrative operations.

Письменник Ю. Трифонов писав: «Історія палає, як величезне багаття і кожен з нас кидає в нього свою хмизину» [3, с. 5]. Історія без особистості, без її діяльності не може повноцінно функціонувати, саме людина своїми справами дає поштовх, стає генератором усіх цих процесів. Досліджуючи будь-яку подію: революцію, повстання, культурний розвиток певної держави, зіштовхуємося з колом людей, які були причетними до тієї чи іншої події, через їх біографію можемо прослідкувати формування не тільки особистих якостей, але й розвиток суспільної думки, зміну політичної спрямованості тощо.

Протягом століть в світовій історіографії зустрічаються постійні звернення до біографії людини: «життєписи», «описи» тощо. Що спонукало до їх написання? Безліч тому причин, але найголовніша з поміж усіх – це прославити свою епоху, показати, яких людей

вона народила, увічнити пам'ять про кращих синів і дочок рідної землі.

Арманд-Емманюель Софія-Септімані дю Плєсі де Рішельє – одна з непересічних особистостей XIX ст., залишив глибокий слід в історії не тільки своєї батьківщини, але й в історії Російської імперії, активно діючи в Новоросії.

Російська історіографія XIX ст. має певний доробок щодо особистості герцога Рішельє. Перш за все, слід згадати «Записки» Одеського товариства історії та старожитностей. В цьому збірнику містяться праці, в контексті яких згадується і особистість Арманд-Емманюеля. В роботі А. Смолянінова «Історія Одеси» [15], багато уваги приділяється діяльності Дюка де Рішельє в місті Одесі. Автор, пишучи свою роботу, не міг оминати увагою таку особистість, як Дюк, адже саме герцог на зорі становлення юного міста доклав усіх зусиль, щоб підняти його престиж, піднести до рівня розвинених євро-

пейських міст. А. Смолянінов, описуючи часи Рішельє, подає короткі порічні відомості, що було зроблено герцогом для кращого і досконалішого розвитку міста, підкреслює значення нововведень та роль герцога в цьому. У своєму дослідженні А. Смолянінов використовував різні джерела: архівні документи, збірки законів Російської імперії тощо. Він намагається до кожної тези зробити посилання, тобто підкріпити твердження документально. Робота цінна тим, що тут забрані матеріали, які на сучасному етапі не можливо знайти в архіві, таким чином, левову долю діянь Рішельє було б втрачено.

Подібний зміст має і опублікована там же праця І. Стемпковського: «Про труди Дюка де Рішельє з приводу управління південною Росією» [17]. Автор також намагається визначити досягнення Рішельє, але географічні межі діяльності герцога в роботі стають значно ширшими: згадується Херсон та Крим. Крім цього, автор вводить багато фактів, які дають змогу оцінити герцога не тільки як адміністратора, але й як людину. Скажімо такий факт, що Арманд-Емманюель особисто розмовляв із вихідцями будь-якого стану, не розмежовуючи їх ні для себе, ні для оточуючих; переймався проблемами інших, турбувався про кращий добробут, знав поіменно усіх купців тощо. Під час чуми в Одесі, герцог особисто відвідував будинки, де прогресувала хвороба: надавав допомогу та поради. Тобто, автор намагається показати Дюка різнопланово, висловлює свою думку з приводу того чи іншого вчинку герцога, констатує факти тощо.

У 1898 році, у збірнику друкується повністю зміст «Засідання Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей, присвячене славній пам'яті Дюка де Рішельє» [6, с. 25]. Тут знаходимо вірші, присвячені Дюку російською, французькою та латинською мовами. Подаються відомості про герцога і його роботу. Цікавими є згадки учнів Рішельєвського ліцею про Рішельє, зокрема, пані Різо стверджує, що він був доброю, щирою і уважною людиною, дуже любив дітей, піклувався про учнів ліцею, постійно надавав всебічну допомогу. Надруковані також промови, які виголошувалися Е. М. Шкляревичем, М. Ф. Нодо, П. М. Протопоповим, О. Г. Тройницьким та ін. Звідси

можемо почерпнути досить цікаві факти, дякуючи неординарності викладу і концентрації уваги на Рішельє саме як на особистості.

Не можна не згадати праці Аполлона Скальковського, у яких він подає короткі біографічні відомості Рішельє, розкриває діяльність герцога. Автор намагається охопити як найбільше матеріалу і показати різні спектри діяльності Дюка, робить спроби розкрити його повсякденне життя і все це пов'язати з індивідуальністю герцога.

У праці «Із портфеля першого історика Одеси» [12] А. Скальковський намагається висвітлити буденне життя Рішельє та показати його особистість, щоб виписати образ герцога якомога досконаліше, звертається до опису умов життя міщан та інтер'єру житла Рішельє, порівнюючи їх, підкреслює працелюбність і скромність градоначальника.

«Перше тридцятиліття історії міста Одеси (1795-1825)» [14] А. Скальковського є досить ґрунтовною працею. Починаючи писати про часи Рішельє, автор спочатку подає короткі біографічні відомості, а далі переходить до безпосередньої діяльності Дюка в Одесі. В роботі має місце значний фактичний матеріал: починаючи від витрат міста до населення за родами. Через усю роботу прослідковується думка про визначальну роль Арманда-Емманюеля в цей період для розвитку Одеси. Досить цікавим є і намагання А. Скальковського поєднати хід розвитку Одеси з подіями європейської історії.

У своїх роботах значної уваги особистості Дюка приділяли В. Коханський [7], Д. Атлас [1], О. Рибас [11]. Автори сходяться у думці, що герцог Рішельє був винятковою особистістю, а також дав поштовх та заклав ті механізми, дякуючи яким Одеса, на початку ХІХ ст., розвивалася і могутніла колосальними темпами. Досить плідними є роботи О. Майкова [8], І. Міхєвича [9] та В. Яковлева [20]. Кожна з цих праць є унікальним доробком, щодо життєвого шляху Рішельє.

У французькій історіографії ХІХ ст. праці, присвячені герцогу, почали з'являтися досить пізно. Його біограф Л. Круза-Кретет зауважив з цього приводу, що у Франції Рішельє забули раніше, ніж у Росії. Цей факт пояснюється, перш за все, політичними поглядами герцога, який йшов у розріз з рояліс-

тами. По-друге, Рішельє був звинувачений у проросійській орієнтації. На вустах усіх його противників були слова, що це француз, який краще всього знає Крим [16, с. 54]. Тільки в кінці XIX ст., у зв'язку з укріпленням російсько-французьких відносин, виїшов з опали і герцог Арманд-Емманюель де Рішельє. Йому відведено досить багато місця у книзі Л. Пенго [22], були написані спеціальні роботи А. Рамбо [23] і Л. Круза-Крететом [21].

Отже, під зацікавленості особистістю герцога та його діяльністю припадає на XIX – початок XX століть, як в російській, так і в французькій історіографії. Друга половина XIX ст. є досить плідною щодо появи робіт з даного питання.

В радянській історіографії ім'я герцога А. Е. де Рішельє майже не згадувалося. Це було пов'язано з його аристократичним походженням і монархічними поглядами. В праці О. І. Дружиніної [5] в контексті опису розвитку південної України 1800-1825 рр. містяться матеріали і про внесок Дюка в розвиток цих територій.

В сучасній українській історіографії можна назвати роботу О. М. Третяка [18], але це невеличкі спроби дати аналіз діяльності герцога. Тому сьогодні є актуальною тема внеску французького аристократа, талановитої людини, герцога де Рішельє у розвиток Північного Причорномор'я.

Мета даної статті – визначити основні аспекти діяльності Рішельє у Північному Причорномор'ї та показати їх значення для подальшого розвитку цих територій.

Арманд-Емманюель, Софія-Септімані дю Плессі де Рішельє – французький аристократ, який був на російській службі ще в 90-х роках XVIII ст., але за часів Павла I вимушений був покинути службу і від'їхати до Франції. Наполеонівський режим не дуже радо приймав його в свої лави і шанс, який запропонував йому Олександр I, Рішельє використав із задоволенням.

Із 1803 року, за наказом від 27 січня [15, с. 180] дюк де Рішельє призначається градоначальником Одеси. За часи його керування Одеса отримала грандіозні інвестиції для свого розвитку і повністю скористалася плодами таланту і розуму герцога Рішельє.

У 1805 році, зважаючи на те як зарекомендував себе Рішельє, Олександр I ще більше розширив його повноваження: призначив на посаду генерал-губернатора всієї Новоросії. За одинадцять років правління Дюк завоював широке визнання як в Росії так і за кордоном, як державний діяч та розумна, виважена людина. Його репутація залишилася непохитною і незаплямованою навіть до сьогодні. Сам Олександр I казав, що французька революція була не такою вже й кепською справою, якщо подарувала Росії Рішельє [2, с. 32].

Прибувши до Одеси, герцог зіткнувся з безліччю проблем, які потребували негайного вирішення. Одеса початку XIX ст. мала жалюгідний вигляд. В. К. Надлер писав, що вона «більше нагадувала піратську колонію, ніж порядне місто» [10, с. 5]. Всі свої інтелектуальні, моральні та фізичні сили Рішельє віддавав молодому місту: намагався не залишити поза увагою жодної деталі його розвитку чи то духовного, чи матеріального. За роки правління герцога були збудовані Миколаївські сходи, які ведуть на узбережжя; театр, який приваблював сюди інтелігенцію, купецтво та великих землевласників, що сприяло утворенню нових ділових відносин; освітлені вулиці тощо. Саме герцогом був закладений сучасний Приморський бульвар, звідки відкривався чудовий краєвид на море. Паралельно з цими розбудовами, широко розгорнулось і приватне будівництво. Тим хто бажав будуватися надавалися позики.

Рішельє багато уваги приділяв озелененню: були відведені ділянки, як в самому місті, так і недалеко від його меж для насадження дерев. Дерев, за міркуваннями герцога, повинні були мати не тільки естетичне навантаження, але й виконувати практичні завдання: захищати від сонця і вітру, затримувати куряву тощо. На власний кошт Дюк привіз із Відня дерева акації (які і сьогодні є символом Одеси) і давав кожному, хто обіцяв доглядати їх. Колоністи, які селилися поблизу Одеси, мали за два роки посадити 300 дерев.

Герцог сприяв насадженню і приватних садів: недалеко від міста був створений Перший громадський сад і подарований місту Феліксом де Рибасом, але найкращим і найвідомішим став парк, який носив назву «Сад

дюка» В цьому парку Рішельє зібрав зразки різноманітних місцевих та іноземних квітів і рослин [14, с. 340] і навіть після свого від'їзду на батьківщину, він постійно надсилатиме саджанці для саду.

Вже через п'ять років адміністративної діяльності герцога місто кардинально змінило своє обличчя: з'явилися кам'яні будинки, широкі освітлені вулиці, зернохословища, населення зросло більше ніж у шість разів. На вулицях міста можна було зустріти українців, росіян, євреїв, греків, вірмен, турків, татар, поляків, французів, німців, італійців та англійців. Всі нації жили разом, в одному місті, і кожен з них міг без будь-яких побоювань поділитися горем чи радістю з Дюком, який завжди вислухає, дасть пораду, не залишить у біді.

Особливу увагу герцог приділяв будівництву порту. Через затоку був збудований мол, що розділив порт на дві частини: для кораблів, що прийшли з гирла Дніпра, та для тих, що проходили через заморські протоки і тому підлягали карантину. Стара турецька фортеця була перетворена на карантинні приміщення. Опікування цією справою дало можливість для значного збільшення прибутків Одеси та зміцнення її авторитету, як торгового порту, на світовому просторі.

Не залишилися поза увагою герцога і питання торгівлі міста. Рішельє всіляко намагався підтримувати торгівлю міста, як морськими шляхами, так і сухопутними. Ще у 1804 році під його опікою був заснований комерційний банк з капіталом в 750 тисяч. Вже через два роки було створено акціонерне товариство – Імператорська страхова палата. Крім того, на зразок інших торгових міст, був заснований і комерційний суд та іноземні консульства. Для зростання торгівлі важливим чинником були сприятливі тарифи. Від 5 березня 1808 року одеські купці одержали право безмитного утримування своїх товарів на складах протягом дванадцяти місяців. Трохи пізніше, завдяки старанням герцога, місто отримало статус вільного порту. Таким чином, не зважаючи на війни, Рішельє створив в Одесі матеріальні та соціальні передумови для вигідної торгівлі та інтенсивного розвитку. Одним із значних досягнень Дюка, було реформування фінансо-

вої сфери. До його приїзду муніципальний бюджет мав хронічну недостачу, але Рішельє поставив під свою пряму опіку фінанси, що давало можливість контролювати як прибутки так і витрати коштів.

Постійною турботою Рішельє було здоров'я населення, так як у портовому місті завжди перебувають різні кораблі і місто завжди відкрите для будь-яких захворювань. З притаманною для нього старанністю герцог заснував шпиталь і особисто склав документ, де зазначався штат шпиталю, обов'язки тощо [4, арк. 103]. Трохи пізніше був створений комітет для попередження віспи.

Важливою була його діяльність щодо розвитку шкіл та культурницької діяльності у новому місті. у 1805 році за ініціативою губернатора був створений інститут, трохи згодом відкрита гімназія, випускникам якої з 1808 року Олександр I дозволив вступати до Санкт-Петербурзького кадетського корпусу. З 1811 року гімназію, турботами Дюка, було перетворено на державну школу. Трохи згодом, Рішельє усвідомлює, що Одеса потребує школи, спрямованої виключно на підготовку до комерційної діяльності. Така гімназія була створена і директором Рішельє обрав французького домініканця абата Ніколя. Герцог настоював на вивченні сучасних грецької та італійської мов. Він вважав, що знавці цих мов цінуватимуться в Новоросії, *«де вся торгівля перебуває у руках італійських та грецьких купців, тісно пов'язаних з південними містами Європи»* [13, с. 55]. До предметів цієї школи додавалися і суто комерційні: статистика та бухгалтерський облік.

Разом з тим, значна увага приділялася розвитку книговидавництва у місті. В тогочасній Одесі продавалося досить багато книжок, мабуть через те, що національні угруповання намагалися зберегти власну мову і культуру. Мандрівники, які були в Одесі у 1810 році, відзначали, що тут знаходиться досить багато російських і французьких книгарень та значна кількість книг на різних мовах.

Як вже зазначалось, крім градоначальства Одеси, Дюк виконував обов'язки генерал-губернатора Новоросійського краю. Кожного року, до того ж неодноразово, Рішельє об'їздив величезні області. В одному з листів

до Контеніуса він пише : *«Я розпочинаю турне, яке триватиме доти, доки не відвідаю всі колонії, поки не побачу на обличчях людей задоволення. Я не погребую нічим для їх захисту...»* [14, с. 245].

Під час цієї подорожі герцог прибув до Херсона, де побачив тяжкі побутові умови життя. Його населення, у порівнянні з попереднім століттям, скоротилося в десять разів і нараховувало дві тисячі осіб, занепала торгівля, скоротилося виробництво. Херсон тільки-но отримав статус губернського міста і герцог розумів, що це єдиний шанс для міста стати на ноги. Завдяки його клопотанням до Херсона були перенесені всі адміністративні заклади. Крім того, він виклопотав певну щорічну суму усього прибутку від винної торгівлі для зведення необхідних будівель в місті.

Герцог розумів необхідність збереження у Херсоні хоча б якоїсь галузі суднобудування. Завдяки йому херсонські суднобудівники отримали кредити, які дозволили продовжити розвиток торговельного суднобудування (адже військове повністю було перенесено до Миколаєва). Багато було зроблено і для внутрішнього устрою міста: побудовано лікарню, гостинний двір тощо. Крім того, він висуває пропозицію висушити болотисті території, що сприяли розповсюдженню різноманітних епідемій, та побудувати набережну. Згодом герцог домігся для міста переваг і матеріальної допомоги, що зробило можливим побудову набережної. В той же час Дюк виклопотав звільнення жителів Херсона, за прикладом Одеси, від деяких повинностей. Було побудовано кам'яні будівлі для продовольчих магазинів та вимощено вулиці.

У 1805 році було відкрито перший навчальний заклад міста – духовне училище. У 1807 році відкривається воєнно-сухопутне училище для солдатських дітей. За підтримки герцога у 1813 році було відкрито Приходське та Повітове училище. Завдяки наполегливості герцога, вже після його від'їзду на батьківщину, у 1815 році в Херсоні відкривається і перший середній навчальний за-

клад – гімназія (його нащадком стала сучасна 20-та гімназія).

Не оминув Рішельє своєю увагою і духовне життя херсонців. Він усіляко допомагав при будівництві старообрядової церкви Покрова Пресвятої Богородиці, саме він затвердив її проект. Ця церква стала символом єднання усіх народів, що населяли Херсон. Вулиця, на якій була збудована ця церква, отримала назву Рішельєвської.

Всі ці заходи створили умови для покращення становища міста та поновлення його функціонування. На час від'їзду герцога з Новоросії населення Херсону збільшилося в декілька разів. Саме герцог Рішельє надав допомогу Херсону у досить скрутний час для нього. Можливо, якби цього не сталося, місто перетворилося б на невелике поселення і не мало би сил для подальшого розвитку та процвітання.

Проїжджаючи через поміщицькі маєтки, які розташовувалися між Херсоном та Перекопом, герцог відмітив, що при розподілі земель поміщики взяли їх надто багато, а тепер не в змозі їх заселити. Він висловив думку, що потрібно відібрати поміщицькі землі в державну казну, щоб можна було на них поселити колоністів та державних селян. Після цієї подорожі надходить цілий ряд розпоряджень Рішельє про створення планів на державні наділи землі в Херсонській губернії [19, арк. 712]. Завдяки герцогу в Криму був створений ботанічний сад (сучасний Нікітський) та розпочато розведення овець на кримських територіях.

Менш ніж за десятиліття герцог поновив та покращив становище молодих міст півдня України та заклав фундамент для їх повноцінного існування та подальшого розквіту.

Це тільки основні аспекти діяльності А. Е. де Рішельє на південних територіях України, а багато ще чекає на вивчення та доповнення портрету Рішельє: унікальної людини, талановитого господаря, людини, плодами праці якої до сьогоднішнього дня користуються південні міста і завдячують своїм розвитком та своїми досягненнями.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Атлас Д. Старая Одесса: ее друзья и недруги / Доротея Атлас. – Одесса : типо-литография «Техник», 1911. – 254 с.

2. Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794-1914 / Патриція Герлігі. – Одеса, 1999. – 382 с.
3. Горбовский А. Закрытые страницы истории / Александр Горбовский. – М. : Мысль, 1988. – 220 с.
4. Державний архів Одеської області, ф. 59 Одесский строительный комитет, оп. 1, спр. 24 О содержании городского госпиталя. – 104 арк.
5. Дружинина Е. И. Южная Украина: 1800-1825 / Елена Иоасафовна Дружинина. – М. : Наука, 1970.
6. Заседание Императорского общества истории и древностей, посвященное славы памяти Дюка де Ришелье // ЗООИД. – Т. 21. – Одесса : тип. «Экономическая», 1898.
7. Коханский В. Одесса за 100 лет: (Одесса и ее окрестности): Ист. очерк и иллюстрир. путеводитель на 1894 г. В. Коханского. – Одесса : Тип. П. Францова, 1894. – [8], 134, 384, 192 с., 9 л. пл., карт.
8. Майков П. М. Герцог Ришелье в России / П. М. Майков // Русская старина. – 1897. – июль-август. – С. 33-49.
9. Михиевич И. Биография герцога де Ришелье / Иван Михиевич // Новороссийский календарь на 1850 г. – Одесса : гор. тип., 1849.
10. Надлер В. К. К изучению истории города Одессы / Василий Карпович Надлер. – Одесса : гор. тип., 1899.
11. Рибас О. Старая Одесса. Исторический очерк и воспоминания / Осип Рибас. – Одесса : Тип. В. В. Кирхнера, 1893. – 11 с.; 8.
12. Скальковский А. Из портфеля первого историка Одессы / Аполлон Скальковский // Из прошлого Одессы: Сб. статей. – Одесса : тип. Л. Кирхнера, 1894. – С. 234-286 с.
13. Скальковский А. Материалы для истории общественного образования / Аполлон Скальковский // Труды Одесского статистического комитета. – 1865. – № 2. – С. 39-124.
14. Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы (1795-1825) / Аполлон Скальковский. – Одесса : гор. тип., 1837. – 280 с.
15. Смолянинов А. История Одессы / А. Смолянинов // ЗООИД. – Т. 3. – Одесса : гор. тип, 1853. – С. 380-394.
16. Соловьев С. М. Император Александр I: Политика, дипломатия / Сергей Михайлович Соловьев. – М. : АСТ, Астрель, 2003. – 639 с. – (Историческая б-ка).
17. Стемповский И. А. О трудах Дюка де Ришелье по части управления в полуденной России \ Иван Александрович Стемповский // ЗООИД. – Т. 10. – Одесса : Славян. тип, 1877. – С. 391-406
18. Третьяк А. Герцог Ришелье: документальный очерк / Александр Третьяк // Вечерняя Одесса. – 1990. – 22-24; 27-28 августа.
19. Державний архів Херсонської області, ф. 14, оп. 1, спр. 3610. – Арк. 712.
20. Яковлев В. А. Биография Де Рибаса, Ришелье и Воронцова. – Одесса : тип. Л. Кирхнера, 1894. – 32 с.
21. Crouza-Cretet L. Le duk de Richelieu en Russie et en France: 1766-1822 / Léon de Crousar-Crété. – Paris, 1897. – 256 p.
22. Pingoud L. Les Francais en Russie et les Russes en France / L. Pingoud. – Paris, 1886. – 187 p.
23. Ramboud A. Le duk de Richelieu et en France / Alfred Ramboud // Reven de Deux Mondes. – t. 84: Bureau de la revedes Deux Mondes. – 1887 – 1 november. – P. 618-662.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Я. В. Верменич**, д.і.н., професор **П. М. Тригуб**